

זיהוי כתב יד (אוטוגרף):

כנספח למאמר זה, יש מקום להעיר על צורת זיהוי אוטוגרפים בכתבי שנות הש' 38.

מבדיקה כוללת של עשרות כתבי יד שונים רובם מחכמי מצרים וטורקיה, המכילים בתוכם מאות רבות של תשובות ומכתבים, נראה בעליל כי מלאכת הזיהוי ובמיוחד בכת"י של חכמים אלו, קשה למאד.

קשה לומר שזיהוי כתבי היד אצל חכמי מצרים זהה לזיהוי כתבי היד של חכמי ספרד, אשכנז, ובמיוחד לכתבי היד מהמאה השמונה עשרה. במאות השש עשרה-שבע עשרה, ריבוי המעתיקים, ובמיוחד במצרים, גרמה לכך שאף קבצים שלמים שידוע מחברם, קשה לקבוע בודאות אם הם כתיבת יד קדשו של המחבר.³⁹

מקובל לקבוע כי כתיבה שאינה נאה, מחיקות וכדומה הינם סימנים מובהקים שזהו אוטוגרף, ואילו כתיבה נאה, טעות הדומות וכדומה הינם ראיות מוצקות שזהו העתק. גם מהחתימה אין לקבוע אוטוגרף, מאחר ובדרך כלל אין החתימה זהה בצורת כתיבתה לכתיבה הרגילה של התשובה, והגראפולוגים יודעים לקבוע דברים הקשורים לאישיות האדם מתוך חתימתו יותר מאשר לכתיבתו הרגילה.

לאחר בדיקה מעמיקה אין הדבר נכון.

כשיש טעות הדומות או דילוג של כמה מילים אין זה מחייב שאין זה אוטוגרף. מחבר הכותב תשובה ולאחר מכן מתקן ומגיה ומוסיף, מחוייב להעתיק את התשובה שנית לפני ששולח, במיוחד אם יש לו כת"י לא נאה ולא קריא. גם למחבר יש פליטות קולמוס שרק אם יעבור על התשובה שנית יתקנס. אם למחבר יש סופר כמו שהיה מצוי במצרים, סביר להניח שהסופר יעתיקנה בשנית, אולם כשאין לו סופר הוא נאלץ להעתיקה בעצמו ואז תיתכן טעות הדומות גם אצלו כשעסוק הוא רק בהעתקה⁴⁰, וכן יתכנו שגיאות בכתיבה, תלוי במה היה עסוק המחבר בעת העתקתו, אם בתוכן ולימוד התשובה או בדברים אחרים וההעתקה לא היתה ראשית עיסוקו בעת כתיבתה⁴¹. בהרבה כת"י של גדולי ישראל - אוטוגרפים - נמצאו שגיאות רבות שאינן מסתברות למחבר, וע"כ שגם זה קורה, ובמיוחד בהעתקותיו שלו⁴².

כמו"כ הסברא שכת"י יפה ומסודר אינו של מחבר אינה נכונה שכן היו מחברים

38 בענין זה ראה: יעקב שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, בענין כתיבה והעתקה [פרק א-ה]. וישורון כרך י"ב, עמ' תשס"א - תשס"ג, מאמרו של הרב ישראל מרדכי פלס.

39 ראה מש"כ לעיל בערך רבי יוסף קארו והרדב"ז.

40 ר"מ חגיז בעריכתו לספרו של אביו שו"ת הלכות קטנות סי' ד' מציין כי הראנ"ח העתיק כרך כת"י של חידושים מרבי ישראל בנימין בענייני קבלה. [וזו גם ראייה כי לראנ"ח לא היה סופר].

41 ראה בהקדמת היפה עיניים למסכת שבת בה מציין כי בעת כתיבתו היה עונה על שאלות לשואליו, ק"ו אם הכתיבה היתה רק העתקה ובה העת עסק בשו"ת שנשאל.

42 ראה מש"כ לעיל לגבי תשובת הבית יוסף.

מסודרים עם כת"י יפה כרבי בצלאל אשכנזי ועוד. ולעומת זאת כת"י שאינו יפה ומסודר יכול להיות שאינו אוטוגרף, כגון שהיה סופר שכתיבתו אינה רהוטה אך נבחר לשמש כסופר אצל מחבר שכתיבתו קשה מאד לקריאה (תלוי היכן היה מקום הכתיבה), או שמישהו העתיק לעצמו תשובה בתקופה זו שלא היו מצויים ספרים, עובדת רבי זרחיה גוטה שעשה בעצמו 'אוצר הפוסקים'.

כן הוא הדין בתיקונים שבין השיטין ומחיקות. אין הדבר מחייב שזה בדוקא של המחבר⁴³, סביר שהמחבר תיקן בעצמו את תשובתו או את העותק שהיה ברשותו (אף אם הוא נכתב ע"י סופר), אך יתכן שהמחבר תיקן בכתיבה שאצלו, ואילו מחזיק ההעתקה שהוא לפעמים אף הסופר עצמו תיקן גם הוא בהעתקתו.

גם קולופון אינו הכרח לכתיבת מחבר. לאחרונה יצא לאור שטמ"ק על חולין אשר מקורה, לפי הנאמר שם במבוא, מכתי"ק של רבי בצלאל אשכנזי. אחת ההוכחות העיקריות שזוהי כתיבת ידו בגלל קולופון הנמצא בראש כתיבה ובמספר הערות שבשורה ג. הוכחה זו הינה בטעות יסודה. מעתיקים העתיקו גם את הקולופונים, גם במקרים שהקולופון מתייחס לכעין חתימת מחבר על הערתו שרצה לרמוז שמו בראש ההערה. ברשותי מדרש לקח טוב עם קולופון שהעתיק המעתיק כאילו היא כתיבת המחבר שהיה אחד מן הראשונים. יתירה מזו כתיבת רב"א ידועה מזה שנים רבות בהערותיו ע"ג סדר קדשים שבש"ס, והיא אינה תואמת כלל את הכתיבה הזו שבשטמ"ק לחולין. גם המעיין בכתב יראה שיש חלק מן התיקונים והמחיקות בשורה ג האופייניים למחבר מצורת כתיבתם ומתוכנם, אך אינם תואמים בכתיבתם לקולופון ולהערות אחרות, כך שאף קביעה זו אינה ברורה ומוחלטת.

ביצד לקבוע מהו אוטוגרף

האמינות הגבוהה ביותר היא עדותו של תלמיד הכותב שזהו כתב יד רבו⁴⁴. בכת"י שלפנינו ישנה תשובת המהרי"ט עם חתימתו (וסלסול סביבה)⁴⁵ שהחזיקה רבי זרחיה גוטה שהיה תלמידו, וסביר שהחזיק תשובה שמקורה נאמן ולא העתקת סופר עם תוספת חתימה שלא יצאה מתח"י המחבר.

ניסיתי לעקוב בהעתקות הא"ך היה מציין המעתיק את סיום העתקתו. ברוב המקרים היה עושה כמין שני פסים באלכסון לציון סוף, ואז אם באה חתימה לאחר זה, הרי זה סימן לחתימת המחבר גופא. אולם מצאתי מספר פעמים לא מבוטל שאף המחברים עצמם עשו

43 הוזכר לעיל בערך רבי יעקב קשטרו.

44 ידוע מסירת עדות בית הדין שבווילנא אודות כתב יד קדשו של הגר"א, על אף שכיום כבר יש פקפוקים בדבר.

45 ראה מש"כ לעיל בערך רבי יוסף מטרנאני אודות חתימה זו.

כאלו שני פסים לאחר חתימתם, או שהמעתיק היה מציין פסים כאלו לפני החתימה, ולאחר מכן באותה כתיבה הוסיפו שם המחבר בכעין חתימה. כך שגם זיהוי זה אינו מוחלט.

המסקנה היא שצריך מספר רב של אלמנטים לקביעת חתימה או כתיבה מקורית, שהטובה מכולם היא השוואת הכתיבה והחתימה לכתב יד המחבר היוצא ממקום אחר שגברק והוכח כאוטוגרף ע"פ הכללים דלהלן.

ניתן לקבוע כי צירוף של מספר אלמנטים שונים יוכל לקבוע בוודאות זיהוי אוטוגרף⁴⁶, כגון:

א. חתימה בכת"י שונה מהכתיבה עצמה ובקולמוס שונה, אם היא גם יוצאת ממקום אחר, זה מקום לקביעה כמעט ברורה שזוהי חתימה מקורית.

ב. תיקונים מהותיים בגוף הכתיבה, שאינם יכולים להיות כתיבת מעתיק, כגון שהם כ"כ מרובים עד שלאחר התיקונים אין הכתיבה ברורה ומלאה מחיקות, גם זו הוכחה כמעט ברורה לזיהוי אוטוגרף (התיקונים).

כמו"כ תיקונים בין השטין בכת"י אחר מגוף הכתיבה, אשר אופייניים למחבר בדוקא, התואמים את החתימה באם אף היא בכתיבה שונה מגוף הטקסט, גם זה סבירנות גבוהה שהיא למחבר ולא למעתיק שתיקן בעותק שאצלו בעקבות תיקוני המחבר במקור.

ג. שגיאות שאינן אופייניות למחבר, כגון כתיבת שמות תנאים ואמוראים עם שגיאות, זוהי הוכחה ברורה שאין הכתיבה של המחבר, כגון שמות שהמעתיק לא הבינם ותיקנם לשמות יותר נפוצים.

ד. סימני הגהה של מחבר, כגון הוספת פסיק, או תיקון מילה מסויימת למילה שנראית טובה יותר, כגון במקום שם פירשתי תיקן לשם כתבתי, גם אלו הוכחות לזיהוי אוטוגרף.

ה. דבר נוסף לזיהוי אוטוגרף הוא תשובה שנמצאת בשני עותקים בכתיבה שונה, או בעותק ובנדפס, (אשר בפתיחתה ישנה העתקת השאלה שנשלחה למחבר), אשר באחת מהם הנראית כמקורית, אין תארים שנכתבו לכותב התשובה, או שאין את הסימנים של הצטנעות המחבר. בדרך כלל דבר זה יכול להיות רק בתשובה שהשאיר המחבר לעצמו, אשר ממנה העתיק הסופר את התשובה לשולחה, והמחבר לעצמו מחק את שבחי עצמו, או את השבחים שכתבו לו שואליו.

46 רעיון זה מתבסס על ביאורו המפורסם של הגר"ח מבריסק על דברי הגמרא בחגיגה [ג, ב]: 'איזהו שוטה היוצא יחידי בלילה והלך בבית הקברות והמקרה את כסותו... עד שיהו כולן בבת אחת'. ובגמ' אמרו שניתן לתת סיבה אחרת לכל אחד מהשלושה, אולם 'כיון דעבדינהו לכולהו הו"ל וכו'. והביאור דאף דיתכן לפרש מעשיו בדרך אחרת, מ"מ עדיף לתת תירוץ אחד לשלוש קושיות, ולא שלושה תירוצים. וה"נ בניד"ד, אף שלכל שינוי יש הסבר לדחות שאין זה אוטוגרף, מ"מ צירוף כולם מחייב ש'התירוץ' היחיד הינו שזהו כתי"ק של המחבר.

צירוף של מספר מהדוגמאות הללו, או מהדוגמאות הנזכרות לעיל, יוכלו לתת תשובה ודאית וניצחת על כת"י זה או אחר אם הוא מקורי או העתקה, ועל בסיס זה קבעתי לעיל בתיאור כתב היד שברשותי מה היא העתקה ומה הוא אוטוגרף.

חשוב לדעת כי לפני תחילת בדיקת כתב יד מסויים בכתיבה שלו ובאופיה, יש לבדוק ע"פ התוכן אם אכן התוכן מחייב שזוהי כתיבת המחבר עצמו. שגיאות וסוגי תיקון (לפי תוכנם) הינן הבדיקות הראשונות שאמורות לקבוע ייחוס כת"י למחבר.

1234567

אוצר החכמה

נספח

1234567

להלן השוואת תשובה אחת מתשובות הרב"ז בין הנדפס לבין הנוסח שבכתב היד:

[שו"ת רב"ז חלק ז סימן לח]

שאלת ממני אודיעך דעתי בראובן שאמר לשמעון הא לך כלי זה והחליף לי בתך בו, ואז נטל שמעון הכלי ולא החזירו, או שאמר לאשה עצמה הרי את מוחלפת לי בכלי זה, ועיקר השאלה היא אם מה שאמרו אין אשה נקנית בחליפין הוא דוקא בקנין סודר שמחזיר את הסודר, אבל אי תפיס את הסודר ואינו מחזירו מקודשת דמה לי שאמר הרי את קנויה לי בכלי זה דודאי היא מקודשת ומה לי שיאמר הרי את מוחלפת לי, או דילמא בכל גוונא אין אשה נקנית בחליפין.

1234567

תשובה: לכאורה היה נראה לומר שהם קידושין גמורים דכיון דאין חוזר מה שנתן שפיר מקניא נפשה, וכן נראין דברי הר"ן ז"ל בנדרים פרק השותפין ז"ל: ולענין הלכה לגבי סודר קי"ל כרב דסודרא קני ע"מ לקנות הוא וכו', ואי ס"ד דאי תפיס מתפיס מאי גזרה דאפ"ה נקנית היא בחליפין דאין לך כסף גדול מזה, אלא ודאי דר"א גופיה ס"ל דסודרא אי תפיס ליה מקנה לא מתפיס, והכא דחיה בעלמא הוא דדחי להן עכ"ל, הרי כתב בהדיא דנקנית היא בחליפין דלא הדרי דאין לך כסף גדול מזה ולא קפיד אלישנא דחליפין. וק"ל עלה אי מתנה ע"מ להחזיר אע"ג דאית בה שו"פ גזר אטו חליפין כ"ש חליפין דלא הדרי דאית לן למיגזר אטו חליפין דהדרי שזה חליפין וזה חליפין.

ותו דבכולי תלמודא משמע לשון חליפין דלא הדרי כדתנן המחליף פרה בחמור ואדרבה הנך לא נקראו אלא קנין סודר אלא שקונה מדין חליפין, וגבי קדושין הא אמרינן דמניינא דרישא למעוטי חליפין סתם, ואמרינן נמי גבי הנותן מתנה לחבירו ע"מ שתחזירהו בכולהו קני לבד מאשה לפי שאין אשה נקנית בחליפין, או לספרים דגרסי גזירה שמא יאמרו אשה נקנית בחליפין וסתם אמרינן ומשמע שאין אשה נקנית בכל דרכי חליפין. וכן משמע מדברי רש"י ז"ל שכתב בריש קדושין ז"ל לא מקניא אפשר דגנאי הוא לה הילכך בטיל להו לתורת חליפין בקידושין ואפ"י בכלי שיש בו שו"פ אי יהיב לה בלשון חליפין עד דיהיב לה בתורת לשון קנין או קיחה או קידושין עכ"ל, הרי אתה רואה שתלה הדבר בלשון שאמר לה בתורת חליפין. ומ"ש הרב ז"ל חליפין קנין סודר היינו